

ESÉLYTEREMTÉS, KÖLCSÖNÖS BEVONÓDÁS
ÉS A JELNYELVI SZTENDERDIZÁCIÓ DILEMMÁJA:
A JELESÉLY PROJEKTUM CÉLJAI, MÓDSZEREI ÉS EREDMÉNYEI

A siketekhez és az általuk használt vizuális-gesztikuláris nyelvekhez való viszonyulás, ezzel együtt e csoportok társadalmi részvétele, oktatáshoz való hozzáférése a történelem során ugyan különféle formákat öltött, általánosan mégis elmondható, hogy a társadalmak a vizuálisan kiépített nyelvek kirekesztésével együtt hosszú időn keresztül leginkább a fogyatékoság stigmájával bélyegezték meg és kényszerítették marginalizált helyzetbe a siket csoportokat (vö. Branson–Miller 2002). A „normalitás” fogalmából levezetett diszkrimináció Európában és Észak-Amerikában a „többség” részéről a társadalmi kirekesztés legkülönbözőbb hatalomtechnológiai gyakorlatait működtette (s hasonló mintára olykor működteti ma is) (vö. Lane 1992, 1997; Branson–Miller 1998; Baynton 1996; Bartha 2005; magyarul Bartha 1999; Bartha et al. 2006; Hattyár 2008). A „fonocentrikus Nyugat” (Chandler 1994) számára e látható (kommunikációs) különbségek hosszú időn keresztül mint „nyelvnélküliség” (pantomim; mint a hangzó nyelvek szabályok nélküli, mesterségesen létrehozott jelekkel való megvalósítása), legfőképpen pedig mint „beszédképtelenség” (a beszéd hiánya mint a nyelv hiánya) értelmeződtek. Bár térben és időben a társadalmi kirekesztés konstruálásának ideológiai keretei folyamatosan alakultak (Padden 1989; Senghas–Monaghan 2002; Bauman 2004, 2008), továbbá a siket közösségek a tekintetben is igen nagy változatosságot mutatnak, hogy az adott állam *de jure* ma miként viszonyul az ott használatos jelnyelvekhez, milyen mértékben és mely színtereken ismeri el szabad használatukat (Bartha–Hattyár 2002; Wheatley–Pabsch 2010), a jelnyelvi szótárak, glosszáriumok (ti. hogy kik, hogyan és milyen céllal hozták ezeket létre), valós lexikográfiai értékükön túl olyan ideológiai lenyomatok is, amelyek mindenkor fontos szerepet töltek és töltenek be ezekben a folyamatokban.

Az elmúlt ötven évben az ez idő alatt létrejött jelnyelvi szótárak maguk is tükrözik azt a fejlődési utat, amelyet a „jelnyelvészet” és „siketoktatás” elméleti és módszertani kereteit tekintve korántsem egységes és még kevésbé autonóm területei a 60-as évek óta, az amerikai jelnyelv első tudományos igényű leírása (Stokoe 1960) óta bejártak. Minthogy a nyelvi státusz és az oktatás kérdéskörét, különösen Európában, de európai mintára más kontinenseken is, az elmúlt kétszáz évben a más nyelveket alárendelő herderi etnokulturális nacionalizmus nyelvideológiai keretében célszerű értelmeznünk (Irvine–Gal 2000; Gal 2006; Silverstein 1996, 2014), nem meglepő, hogy a jogokat kérő siket közösségeket érintő legitimációs folyamatokban, akár önszerveződően, akár a siketek számára az ezeket a jogokat biztosító vagy az azokat éppen ellenző állam nyelvpolitikai intézkedéseiben is a sztenderdizáció vált e folyamat egyik központi kérdésévé. Jól látszik, hogy a jelnyelvekkel szemben a siketek nyelvi és kulturális másságát el nem ismerő „tudományos (fonocentrikus)”, politikai és közéleti diskurzusok érvrendszerre ugyanolyan hata-

lomtechnológiai eszköztárként (vö. Gal 2006; 2016; Kristiansen–Coupland szerk. 2011), működhet, a sztenderd regiszterképzés (vö. Silverstein 1996; Agha 2007) hasonló attribútumokat sorakoztathat fel, mint a nem sztenderd repertoárokat használó, alárendelt etnikai és nyelvi csoportok esetében. Az írásbeliség, a szótárak és a kodifikált grammatika hiánya, a stilisztikai kidolgozatlanág, a szegényes szókincs és alacsony presztízs jelentek és jelennek meg leginkább a jelnyelvek oktatásbeli szerepének ellenzői oldalán.

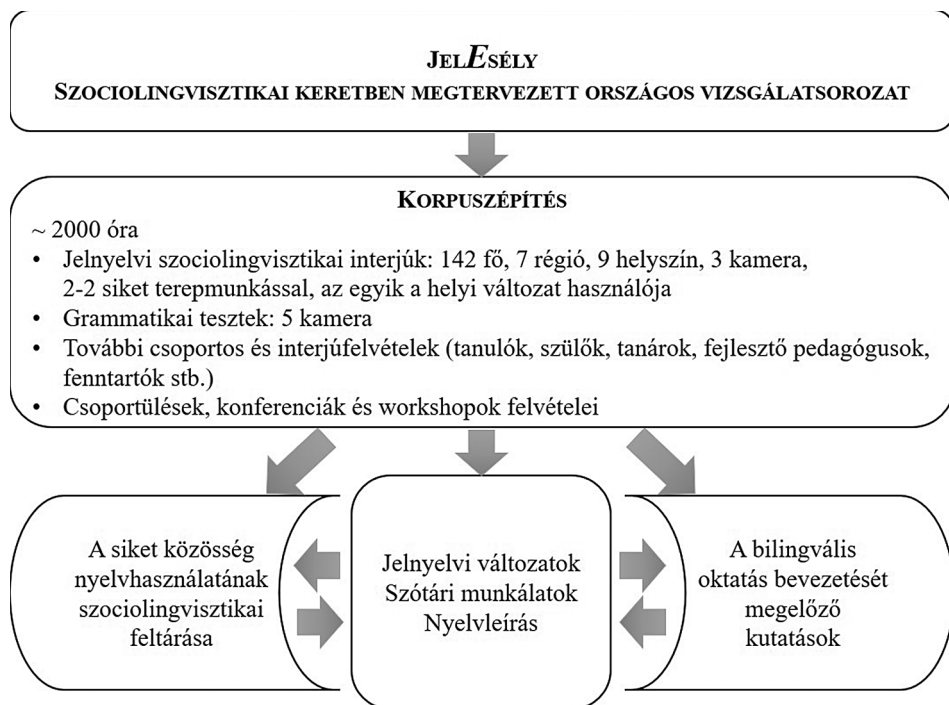
A globalizáció, a növekvő migráció, a transznacionalizmus, a szuperdiverzitás, a drámai léptékkal fejlődő kommunikációs technológiák, egyszersmind a gazdaság és a gyorsan átrendeződő centrumok és perifériák terében, amikor a kisebb és kevésbé használt repertoárok funkcionális hanyatlása gyorsabb, mint valaha, miközben a (multimodális) nyelvi források új, formái és elrendezései jelennek meg (szociolingvisztikai és nyelvpolitikai értelmezéseinek árnyalt bemutatására magyarul lásd Fazakas 2014, 2016), a jelnyelvek sztenderdizációjának kérdése számos további problémát vet fel.¹ Ezzel kapcsolatban korábban több szerző is rámutatott, hogy a sztenderd jelnyelvek megszületése más jelnyelvek és használóik alárendelését és kirekesztését jelentheti a másik oldalon (vö. pl. Branson–Miller 1998; Dotter 2006; Bartha 1999, Bartha 2004, Bartha et al. 2016: 365).²

A magyarországi siket közösség számára a 2009. évi CXXV. számú, a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény, a magyar jelnyelvet önálló, természetes nyelvként ismerve el, egy hosszú küzdelem fontos állomásaként teremtett jogi keretet egyebek mellett a bilingvális (kétnyelvű) oktatás 2017-től való bevezetéséhez. A siket közösségben régóta jogos társadalmi igényként fogalmazódott meg a jelnyelvhez való teljes hozzáférés és azt a tanítási-tanulási folyamatban egyenrangúan alkalmazó minőségi kétnyelvű oktatás (az okokra, a kérdés hátterére lásd Bartha et al. 2006; Hattyár 2008; Bartha–Hattyár 2013; Bartha–Bokor 2015).

Nyilvánvaló, hogy a korábban szórványosan, elszigetelten lezajlott kutatások ellenére a magyar jelnyelv kétnyelvű programokban tantárgyként és oktatási nyelvként való bevezetéséhez ezen kutatások eredményei még az új jogi keret mellett sem elegendők. A siket közösséggel való több évtizedes együttműködés, számos közös kutatás, valamint a jelnyelv elismertetésében játszott szerepe miatt a Nyelvtudományi Intézet Többnyelvűségi Kutatóközpontja kapta azt a feladatot, hogy a jelnyelvi törvény implementálásához nélkülözhetetlen, a kormányzat és a siket érdekvédelem konszenzusa alapján a magyar jelnyelv oktatási célú sztenderdizációjának megalapozásaként nevesített nyelvészeti kutatásokat és munkálatokat előkészítse és lebonyolítsa (1. ábra).

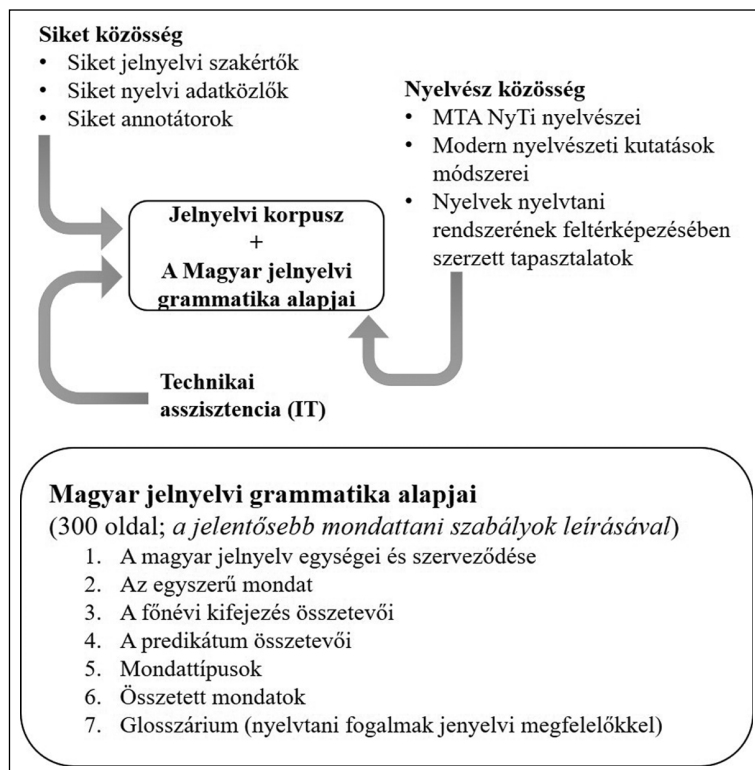
1 A 21. századi siket közösségek jó része számára a digitális technológiák fejlődésével, illetve a több értelemben is multimodális kommunikáció mindennapi gyakorlatával a helyhez kötöttség, a mobilitás, az állami és etnolingvisztikai határok viszonyrendszere még összetettebb, el-lentmondásos és folyamatosan változó.

2 A változást, a jelnyelvi változatosságot megjeleníti, egyúttal a kérdés összetettségét is jól jelzi a Siketek Világszövetsége által kiadott, a közgyűléssel előzetesen nem egyeztetett, ugyanakkor neves szakértők bevonásával készített, ily módon minden jó szándék ellenére egy top-down, előíró s a szociolingvisztikai helyzetek változatosságát kevésbé figyelembe vevő attitűdöt tükröz-ző állásfoglalása a jelnyelvek sztenderdizációja ellen. (World Federation of the Deaf *Statement on Standardized Sign Language* Skutnabb-Kangas–Phillipson 2017: 397–398).

1. ábra. A JelEsély projekt munkálatai

A 2013. november 1. és 2015. október 31. között futó TÁMOP 5.4.6/B-13/1-2013-0001 *A magyar jelnyelv sztenderdizációjának elméleti és gyakorlati lépései* (JelEsély) című projekt a bilingvális oktatás kidolgozásához szükséges előkészítő kutatásokat végezte el, melynek köszönhetően a magyarországi siketek történetében először sikerült tudományos igénnyel feltárni a siket közösség jelnyelvi és magyar nyelvi családi szocializációjának változatos mintázatait, a különféleképpen rendeződő repertoárok működtetésének egy-, kétnyelvű, illetőleg a multimodális, így inherens transznyelvi gyakorlatait, a siketek által megélt valóságos kommunikációs tapasztalatokat, illetve nehézségeket. A példa és előzmények nélküli, nemzetközi összehasonlításban is jelentős méretű, országos szociolingvisztikai terepmunka eredményeként létrejövő jelnyelvi korpusz mellett (és részben arra építve) elkészült a *Magyar jelnyelvi grammatika alapjai* című munka (Surányi szerk. 2015; 2. ábra), illetve egy, a tényleges tudományos és oktatásban-tanulásban betöltendő funkcióin túl a magyar jelnyelv legitimációjában is kiemelt szerepet játszó, a jelnyelv regionális változatosságát is tükröző, jeloldalról is kereshető digitális jelnyelvi szótár. A munkálatok között szerepelt továbbá az oktatáshoz szükséges alapszókincs gyűjtése és feldolgozása, oktatási kutatások, nyelvi kompetenciatesztek készítése és felvétele, oktatási segédanyagok létrehozása is.

2. ábra. A jelnyelvi grammatika munkálatai

Azt a szociolingvisztikai dilemmát, mely szerint a siket közösség oldaláról folyamatosan megjelent a „sztenderd emblémák” és az egységesítés igénye, ahol is a magyar jelnyelv hét változatának átjárhatatlansága (vélt, kutatásokkal nem igazolható azonosítása) mint a majdani oktatás hatékonyságának nyelvi veszélyforrása jelent meg, egy alulról építkező, kölcsönös tanulásra és bevonódásra épülő tanulói gyakorló közösség létrehozásával kívántuk áthidalni, s egy, a helyi viszonyokra és elrendezésre kialakított kutatási modellt létrehozni (3. ábra).³

3 A JelEsély modell mint összetett és a változásokra, igényekre, új kutatási kérdésekre folyamatosan reflektáló, helyileg létrehozott szociolingvisztikai-szociokulturális módszertani szemlélet, bár több vonatkozásban is kötődik a több színterű etnográfához (Marcus 1995; Hannerz 2003) vagy a nexusanalízishez (Scollon–Scollon 2003), sajátosan e kutatás keretei között jött létre. Az előbbieket mellett az autoetnográfia, az akciókutatás, a közösségegerősítés elvei és módszertana felől, leginkább pedig a siket episztemológiát is bevonva próbálja saját kutatási gyakorlata számára (újra)értelmezni a szociolingvisztika, neurolingvisztika, a korpusznyelvészet, a nyelvleírás, a kognitív pszichológia vagy a neveléstudomány feltett vagy megfogalmazásra váró kérdéseit és eredményeit.

3. ábra. A JelEsély modell (forrás: Bartha et al. 2016: 340)

A projekt kiemelt célja volt, hogy mind a magyar jelnyelv leírását, mind a magyarországi siket közösség nyelvhasználatának, szociológiai helyzetének jellemzését a közösségből érkező terepmunkások segítségével, minél több siket munkatárs bevonásával, s az érintettek kompetenciáját, tapasztalatait és a közösség érdekeit folyamatosan mozgósítva valósítsa meg. A „*Semmit rólunk nélkülünk*” alapelv, valamint az alulról felfelé történő, a változatosságot és változást kiemelten kezelő, empirikus adatokra épülő megközelítésmód, valamint a megkerülhetetlen siket episztemológiai perspektíva együttesen értelmezték és konstruálták újra a résztvevők projektbeli és azontúli szerepeit. E szemlélet és módszer lehetővé teszi a siket versus a jelnyelvekkel, siket közösségekkel, a 'síketség' normalizáló vs. a másik irányban kirekesztő identitáskonstrukcióival, a 'siket kultúra' fogalmával, az 'integráló' vs. bilingvis-bimodális végpontokkal leírható oktatási modellek stb. és bennük a halló résztvevői, kutatói szerepek, ideológiák és diskurzusok komplexitásának, ellentmondásos voltának feltárását is. E kritikai, reflexív megközelítés arra is alkalmas modellnek bizonyult, hogy egy új, kölcsönös tanulásra és bevonódásra épülő, a formatív cselekvés hatóköréit (agency) kölcsönösen és kontextustól függően megosztó kutatás megtervezése és véghezvitele során egy-egy új elrendezésben (ilyen az újonnan indult *NyelvEsély*-kutatás is) saját új, folyamatosan értelmezett szerepeink miként formálják (át) a kutatási és kutatói gyakorlatokat.

Az egymást követő négy tanulmány (Holecz–Bartha; Bartha–Holecz; Bokor–Hámori–Nagyné Kiss; Hámori–Nagyné Kiss–Romanek–Tarr–Tücsök, jelen kötet) a siket és halló munkatársak kölcsönös bevonódása, egy reflexív, releváns fogalmi és módszertani keretet belülről létrehozó tanulói közösség által megvalósított kutatás folyamatába nyújt bepillantást, bemutatva a *JelEsély* projekt néhány, a jelnyelvi korpusz kialakítására, a szótár általános és specifikus kihívásaira, valamint az oktatás kérdéseire reflektáló eredményét is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányban leírtak nem valósulhattak volna meg a *JelEsély* Projekt (TÁMOP-5.4.6/B-13/1-2013-0001, kutatásvezető: Bartha Csilla), valamint az MTA NYTI Többnyelvűségi Kutatóközpont *NyelvEsély* Szakmódszertani Kutatócsoportjában zajló *Nyelvileg tudatos iskola, kétnyelvű siketoktatás és a nyelv által kiaknázható tudás innovatív módszereinek, eszközeinek fejlesztése* című projekt támogatása nélkül (SZ-007/2016, kutatásvezető:

Bartha Csilla). Köszönetet mondunk a JelEsély projekt megvalósítóinak, valamennyi siket és halló munkatársnak.

Hivatkozások

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyar Helga (szerk.): „... még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 313–332.
- Bartha Csilla 2005 *Language Ideologies, Discriminatory Practices and the Deaf Community in Hungary*. In: Cohen, James–McAlister, Kara T.–Rolstad, Kellie–MacSwan, Jeff (eds.): *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Cascadia Press, Somerville, MA. 210–222.
- Bartha Csilla–Bokor Julianna 2015. *Siketoktatás és kétnyelvűség II. Magyarországi helyzetkép*. MTA NYTI TKK, Budapest. (TÁMOP 5.4.6/B-13/1-2013-0001) (Közreműködők: Nagyné Kiss Anna–Babutsán Rita–Szabó Éva–Romanek Péter Zalán).
- Bartha Csilla–Hattyar Helga 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In.: Kontra Miklós–Hattyar Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 73–123.
- Bartha Csilla–Hattyar Helga–Szabó Mária Helga 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 852–906.
- Bartha Csilla–Hattyar Helga 2013. A jelnyelvi törvény implementációjának lehetőségei és korlátai. Előadás. Elhangzott a *Language Rich Europe – Nyelvekben Gazdag Európa: Trendek a nyelvpolitikában és a gyakorlatban* című konferencián 2013. június 15-én, Budapesten.
- Bartha Csilla–Holecz Margit–Romanek Péter Zalán 2016. Bimodális kétnyelvűség, nyelvi-szociokulturális változatosság és hozzáférés: A JelEsély modell eredményei és távlatai. In: Bartha Csilla (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII. A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok*. 337–370.
- Bauman, H-Dirksen L. 2004. Audism: Exploring the Metaphysics of Oppression. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 9: 239–246.
- Bauman, H-Dirksen L. 2008. Listening to Phonocentrism with Deaf Eyes: Derrida’s Mute Philosophy of (Sign) Language. *Essays in Philosophy: A Biannual Journal* 9/1.
- Baynton, Douglas C. 1996. *Forbidden Signs: American Culture and the Campaign against Sign Language*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Branson, Jan–Miller, Don 1998. Nationalism and the Linguistic Rights of Deaf Communities. *Journal of Sociolinguistics* 2: 3–34.
- Branson, Jan–Miller, Don 2002. *Damned for Their Difference. The Cultural Construction of Deaf People as Disabled*. Gallaudet University Press, Washington D. C.
- Chandler, Daniel 1994. *Biases of the Ear and Eye: “Great Divide” Theories, Phonocentrism, Graphocentrism and Logocentrism*.

- Dotter, Franz 2006. 'Soft' Standardization of Sign Languages? *Veröffentlichungen des Zentrums für Gebärdensprache und Hörbehindertenkommunikation der Universität Klagenfurt* 8: 98–118.
- Fazakas Noémi 2014. Újabb fejlemények a nyelvi revitalizáció kutatásában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 58: 155–164.
- Fazakas Noémi 2016. A nyelvi revitalizáció néhány elméleti és gyakorlati vonatkozása posztstrukturalista szemléletben. In: Bartha Csilla (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII. A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok*. 21–35.
- Gal, Susan 2006. Migration, Minorities and Multilingualism: Language Ideologies in Europe. In: Mar-Molinero, Clare–Stevenson, Patrick (eds.): *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. Part I. Palgrave Macmillan UK, London. 13–27.
- Gal, Susan 2016. Nyelvi sztenderdizáció: modellek és ideológiák. Plenáris előadás lejegyzett változata. In: Kozmács István–Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból*. Antológia Kiadó, Lakitelek. 13–28.
- Hannerz, Ulf 2003. Being There... and There... and There! Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography* 4 (2): 201–216.
- Hattyar Helga 2008. *A magyarországi siketek nyelvsajátításának és nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Irvine, Judith T.–Gal, Susan 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. In: V. Kroskrity, Paul (ed.): *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press. 35–83.
- Kristiansen, Tore–Coupland, Nikolas (eds.) 2011. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Oslo: Novus Press.
- Lane, Harlan 1992. *The Mask of Benevolence. Disabling of the Deaf Community*. Alfred A. Knopf, New York.
- Lane, Harlan 1997. Constructions on Deafness. In: Davis, L. J. (szerk.) *The Disability Studies Reader*. New York–London. Routledge. 153–171.
- Marcus, George. E. 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Padden, Carol 1989. The Deaf Community and the Culture of Deaf People. In: Wilcox, Sherman (ed.): *American Deaf Culture*. Linstok Press, Silver Spring, Maryland. 1–16.
- Senghas, Richard J.–Monaghan, Leila 2002. Signs of Their Times: Deaf Communities and the Culture of Language. *Annual Review of Anthropology* 31: 69–97.
- Scollon, Ron.–Wong Scollon, Suzie 2003. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge.
- Silverstein, Michael 1996. Monoglot 'Standard' in America: Standardization and Metaphors of Linguistic Hegemony. In: Brenneis, Donald–Macaulay, Ronald H. S. (eds.): *The Matrix of Language: Contemporary Linguistic Anthropology*. Westview Press, Boulder, CO. 284–306.
- Silverstein, Michael 2014. *How Language Communities Intersect: Is "Superdiversity" an Incremental or Transformative Condition? Tilburg Papers in Culture Studies*. Paper 107. Tilburg University, Tilburg.

- Stokoe, William C. 1960. *Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf*. *Studies in Linguistics: Occasional Papers* (No. 8). Department of Anthropology and Linguistics, University of Buffalo, Buffalo.
- Surányi Balázs (szerk.) 2015. *A magyar jelnyelvi grammatika alapjai*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Többszervezési Kutatóközpont, Budapest. 300 l.
- Wheatley, Mark–Pabsch, Annika 2010. *Sign Language Legislation in the European Union*. European Union of the Deaf, Brussels.
- World Federation of the Deaf *Statement on Standardized Sign Language*. 2017 (2016). In: Skutnabb-Kangas, Tove–Phillipson, Robert (eds.): *Language Rights*. Routledge Series Critical Concepts in Language Studies. London/New York. Vol. III. 397–398.

Summary

The Act CXXXV of 2009 on Hungarian Sign Language and the use of Hungarian Sign Language recognizes Hungarian Sign Language as an independent, natural language, and it provides the necessary legal framework for the introduction of bilingual education. For the introduction of Hungarian Sign Language as subject and language of instruction in bilingual educational programs, during the preparatory research necessary to develop bilingual education, the TÁMOP 5.4.6/B-13/1-2013-0001 project titled *Theoretical and practical steps of the standardisation of Hungarian Sign Language*, the SIGNificant Chance project scientifically explored – for the first time in the history of the Deaf in Hungary – the various patterns of sign language and Hungarian language family socialization, the mono-, bilingual and multimodal thus inherently translingual practices of different repertoires, and the real communication experiences and difficulties of the Deaf community. The primary aim of the project was to carry out both the description of Hungarian Sign Language and the characterization of the language use and the sociological status of the Deaf community in Hungary by engaging more and more Deaf colleagues building on the competencies and experiences of the concerned and on the interests of the community itself. The present study highlights the general theoretical and methodological principles of the project.